

Het hemels lichaam

*Miraculeuze relieken
uit de verzameling
Hamers - IJsebrand*

**BREDA'S
MUSEUM**

Het hemels lichaam

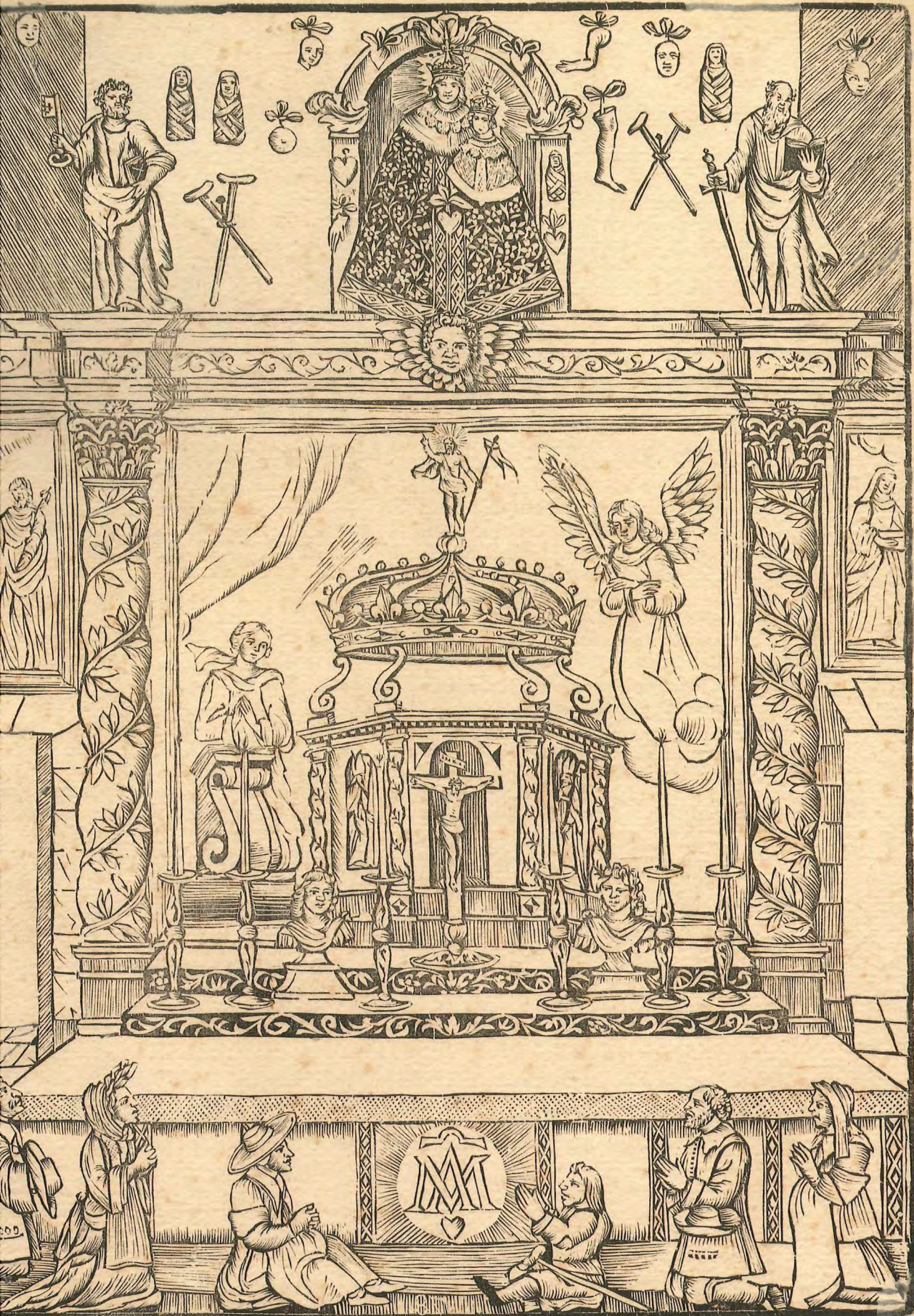
*Miraculeuze relieken
uit de verzameling
Hamers - IJsebrand*

**Anique C. de Kruijf en Evelyne M.F. Verheggen
in samenwerking met Harrie Hamers**

Breda's Museum

Inhoud

<i>Voorwoord</i> Jeroen Grosfeld	3
<i>Geloof, hoop, relieken</i> Anique C. de Kruijf	8
<i>Verering en verbeelding van pijn</i> Evelyne M.F. Verheggen	30
<i>Collectie Hamers - IJsebrand</i>	52
<i>Literatuur</i>	225
<i>Herkomst van de afbeeldingen</i>	229
<i>Colofon</i>	232

Verering en verbeelding van pijn

De eeuwenlange discussie over de kracht van relieken

Evelyne M.F. Verheggen

Heiligen en hun relieken onder vuur

De zestiende eeuw was een roerige tijd voor de katholieke kerk. De reformatoren hadden zich onder leiding van Maarten Luther (1483-1546) en Johannes Calvijn (1509-1564) afgesplitst van de katholieke moederkerk. De hervorming kwam voort uit groeiende kritiek op de kerk. Eén van de belangrijkste strijdpunten was de wildgroei in de verering van heiligen en hun relieken. De reformatoren stelden dat de verering van heiligen het geloof in Jezus Christus te boven ging. De gereformeerde kerk kent daarom geen heiligenverering.

Een en ander leidde binnen de katholieke kerk tot discussies en ook daar bleven hervormingen niet uit. Van 1545 tot en met 1563 kwamen de kerkelijke leiders bijeen in Trente om de misstanden in de katholieke kerk aan te pakken.

Concreet werd in de verslagen van het Concilie van Trente weinig opgenomen over de reliekverering. Slechts in het verslag van de 25ste sessie staan bepalingen over de verering van beelden en relieken. De heiligen werden tot voorbeeld gesteld en hun deugden dienden te worden nagevolgd. De verering van de afbeeldingen en relieken van heiligen mochten niet leiden tot misbruik. Beelden en relieken mochten niet vereerd worden als men veronderstelde dat zij goddelijke krachten zouden bezitten. Letterlijk staat in het decreet:

“Verder moet alle bijgeloof worden weggenomen bij het aanroepen van heiligen, de verering van relieken en het heilige gebruik van afbeeldingen, elk schandelijk gewin moet worden uitgebannen, tenslotte moet iedere wellust worden verboden, zodat afbeeldingen niet met begerige (aanstootgevende) charme worden geschilderd of versierd; en de mensen mogen de viering van de heiligen

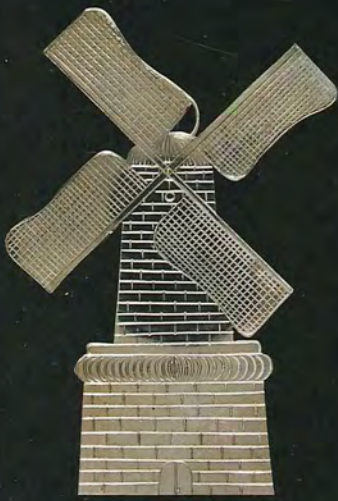
en de bezoeken aan de relieken niet misbruiken om te eten en dronken te worden, als zouden de feestdagen ter ere van de heiligen worden gevierd vanwege de weelde en de wellust.”

Om deze doelstellingen te bereiken moesten alle afbeeldingen en relieken vanaf dat moment officieel worden goedgekeurd door de bisschop. In de middeleeuwse *Legenda Aurea* stonden veel ongeloofwaardige en achterhaalde vitae van heiligen. Naar aanleiding van de hervormingen in de katholieke kerk namen enkele jezuïeten het initiatief om de heiligenlevens aan een kritisch onderzoek te onderwerpen. De in Utrecht geboren jezuïet Heribert Rosweyde (1569-1629) gaf de aanzet tot een grootschalig project waarin de heiligenlevens werden herschreven.

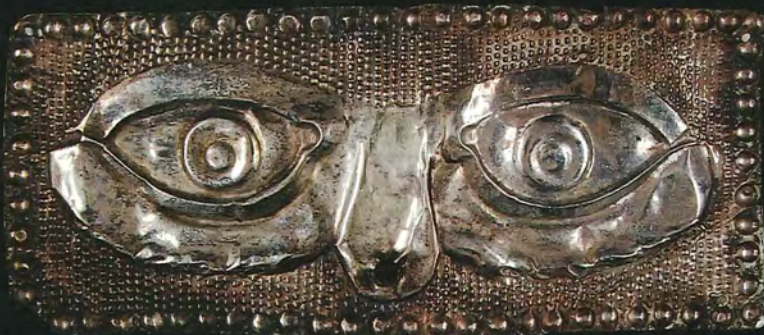
De Acta Sanctorum en de bollandisten

Heribert Rosweyde trad in 1688 toe tot de orde van de jezuïeten. Na zijn studie in Douai werd hij hoogleraar filosofie achtereenvolgens in Douai en Antwerpen. Hij besteedde zijn vrije tijd aan hagiografische studies. Zijn onderzoek resulteerde in 1607 in een eerste overzicht van heiligenlevens onder de titel *Fasti Sanctorum*. Daarin kondigde hij aan een verzamelwerk samen te stellen over alle handschriften met heiligenlevens in Zuid-Nederlandse bibliotheken. Zijn verdere leven besteedde hij aan onderzoek en publicaties over heiligenlevens.

Na zijn dood in 1629 werkten zijn medebroeders Jean Bolland (1596-1655) en Godfried Henschen (1601-1681) verder, wat in 1643 resulteerde in de uitgave van de eerste twee uitgebreide delen met levens van heiligen, de zogenoemde *Acta Sanctorum*. De *Acta* werd geschreven in het Latijn en

22 • Zilveren ex-voto's, 1750-1930

had per deel een kloek formaat van veertig centimeter hoog. Al spoedig werd hen duidelijk dat het grote project hun levensduur zou overstijgen. Omdat de orde inmiddels de waarde van het onderzoek erkende, werden andere jezuïeten ingezet om aan de *Acta* mee te werken. Het project werd ondergebracht bij een instituut onder de naam van 'bollandisten', vernoemd naar Jean Bolland. Bij de dood van Henschen in 1681 waren de eerste 24 delen gepubliceerd.

Na Bolland en Henschen werd Daniel Papebroch (1628-1715) de grote bezieler van het project. Ook andere geestelijke orden zoals norbertijnen en benedictijnen raakten in de loop van de achttiende eeuw betrokken bij het schrijven van de *Acta Sanctorum*. Aan het einde van de achttiende eeuw ondervond het project flinke vertraging ten gevolge van de opheffing van de jezuïetenorde en de gedwongen opheffing van het instituut door het Habsburgse bewind. In 1837 werd het instituut van de bollandisten heropgericht en tussen 1863 en 1867 verschenen nog 61 delen. Het instituut, dat nog steeds bestaat, legt zich toe op het kritisch analyseren van heiligenlevens en publiceert daarover in boeken en tijdschriften. Het is gevestigd in de Koninklijke Bibliotheek in Brussel.

Heribert Rosweyde en zijn ideeën over reliekverering

In 1619 publiceerde de jezuïet Rosweyde samen met zijn medebroeder en Spanjaard Petrus Ribadineira (1527-1611) zijn onderzoekresultaten in een groot hagiografisch werk onder de titel: *Generale Legende der Heylighen met het leven Iesu Christi ende Marie, Vergadert wt de H. Schrifte, Oude Vaders, ende Registers der H. Kercke*. Het boek dat in het Nederlands was geschreven werd in twee delen uitgegeven door Hieronymus Verdussen in Antwerpen. Het werk bleek een bestseller in de vroegmoderne tijd. In 1711 verscheen de zevende druk. Hoewel de *Acta Sanctorum* wetenschappelijker en uitgebreider van opzet was, werd de *Generale Legende* het standaardwerk in kloosters en parochies. De heiligen waren geordend per maand en de maand werd voorafgegaan door een gravure met de betreffende heiligenafbeeldingen. In de inleiding behandelt Rosweyde in tien hoofdstukken (kerkelijke) aspecten die verband houden met heiligen, zoals hoe ze werden gecanoniseerd en hoe ze konden worden aangeropen. Rosweyde was zich

zeer bewust van de misstanden die in het verleden hadden plaatsgevonden rondom de verering van de heiligen en hun relieken. Zo waarschuwt hij voor "dolingen" die een risico vormen bij de getuigenissen van de wonderen die door de heiligen zouden zijn verricht.

In hoofdstuk acht gaat Rosweyde in op de relieken van heiligen. Net als al zijn teksten is ook deze tekst in de marge voorzien van bronvermeldingen. De tekst is gebaseerd op kennis van het Oude en het Nieuwe Testament en op de geschriften van kerklaren en kerkelijke schrijvers. Het hoofdstuk geeft een indruk hoe de heiligen- en reliekverering in de vroege zeventiende eeuw werden verklaard en aanvaard. Uit de tekst blijkt dat ondanks de wantoestanden uit het verleden de reliekverering een belangrijk onderdeel bleef van de religieuze cultuur. Tevens geeft het een beeld van de geloofsbeleving in de vroegmoderne tijd en de context waarin de reliekverering plaatsvond.

Over de relieken van heiligen

Nadat Rosweyde in de *Generale Legende* zijn goedkeuring heeft gegeven aan het feit dat relieken vereerd mogen worden, vertelt hij welke redenen in zijn optiek daaraan ten grondslag liggen. Ten eerste verwijst hij naar verhalen in de Heilige Schrift waaruit zou blijken dat relieken al in het Oude Testament werden vereerd. Zo nam Mozes bij zijn vertrek uit Egypte het gebeente van Jozef mee (Ex. 13:19). De aartsengel Michaël zou Mozes hebben begraven in Moab, waar zijn lichaam door God zelf, aldus Rosweyde, wordt vereerd (Deut. 34).

Ten tweede is in de diverse (middeleeuwse) synoden de reliekverering bevestigd en erkend. Zo spreekt het Concilie van Nicea (325) over de "Relieken van heiligen die zaligvloeiende fonteynen zijn waardoor God veel weldaden aan de mensen geeft".

Ten derde heeft hij citaten verzameld van diverse kerkelijke schrijvers en leraren die zich in het verleden hebben gebogen over de verering van relieken. Zo schrijft de heilige Basilius (†379): "Diegene die beenderen van een martelaar aanraakt, die komt in de gemeenschap van heiligmaking door de gratie en de kracht die in dat heilig lichaam is vertegenwoordigd". Cyrillus, bisschop van Jeruzalem (†386) vermeldt: "Men moet weten dat niet alleen de zielen van de heiligen geëerd moeten worden, maar men moet ook geloven dat in hun lichaam een kracht is. (...) Laat

eren, en laat ons in goed vertrouwen haar relieken aanraken. Zodat wij daardoor zegeningen mogen ontvangen.” Ambrosius (†397) vraagt zich af: “Waarom zouden de gelovigen het lichaam van de heilige niet eren, dat de duivels vrezen? Zij hebben de martelaarspijn ondergaan, maar gloriëren nu in hun graf (...) ik ere dan het lichaam dat met Christus in de hemel zal regeren”.

Ten vierde acht Rosweyde bewezen dat God wonderen verricht met de lichamen van de heiligen: ze kunnen na vele jaren ongeschonden worden teruggevonden en er kan wonderbaarlijk bloed of olie uit de lichamen vloeien. De gezichten van de heilige doden hebben na vele jaren nog de blik van een engel. Kortom: het zijn wonderbaarlijke lichamen die ons resten.

Ten vijfde wordt het vereren van relieken onderbouwd door de wonderen die God laat geschieden door Zijn werking in de lichamen van martelaren. Illustratief voor de zeventiende eeuw, waarin de pest nog als één van de meest desastreuze ziekten gold, is het wonder uit Reims dat hij daartoe aanhaalt: “Toen in Duitsland de pest vele mensen doodde begon het volk de ziekte te vrezen. Zij waakten met brandende was, kaarsen en lampen. Ze zongen de hele nacht religieuze liederen en psalmen. Toen openbaarde God hoe zij met gebed en bezwering de stad konden redden. Zij hebben toen het kleed van de Heilige Remigius, bisschop van Reims (†533), uit zijn graf genomen en in een reliekkast geplaatst. Daarna hebben zij wassen kaarsen en toortsen ontstoken en zijn zo zingende de stad met de relieken rondgegaan, zij lieten geen huis voorbij gaan. Als dan na vele dagen de sterfte in de stad begon af te nemen, waren het de heilige relieken geweest die erger hebben voorkomen. Waar zij ook met de relieken geweest waren, daar bleek de kracht van hun heiligheid.”

Als zesde reden geeft de geleerde tot slot nog een aantal argumenten: de heiligen waren toen zij leefden tempels van de Heilige Geest. Die kracht hebben de heiligen ook na hun dood behouden en daardoor zijn zij heilig geworden; de geest én het lichaam van Christus wonen in het lichaam van de heiligen, waardoor de lichamen, als de tijd is gekomen, levend zullen worden (Joh. 6).

Tot slot, schrijft Rosweyde, moeten wij de dingen die ons dierbaar zijn met liefde en zorg bewaren om ze te eren. Hoe oud is niet de gewoonte van de christenen te pelgrimeren naar de graven van heiligen, er te bidden en er hun beloften en gaven te offeren? Diegenen die gezond zijn bidden om hun gezondheid te behouden, zieken bidden om genezing. Rosweyde refereert daarbij aan het

oude gebruik om als dank ex-voto's op te hangen bij de graven van de heiligen: “diegenen die dan krijgen hetgeen zij voor gebeden hebben hangen als dank de openbare tekenen van de verkregen gezondheid op. De gelijkenis van ogen, voeten of handen gemaakt van goud of zilver. Deze gaven bewijzen ten overstaan van alle mensen de verdrijving van ziekten. Zij tonen de kracht aan van de martelaren die daar begraven zijn.” “Deze tekenen”, zo beëindigt hij zijn verhaal, “moeten wij als getuigenissen blijven ophangen bij de graven van heiligen, zoals heden ten dage nog overal gebruikelijk is” (*afb. 22, 23*).

Hulpmiddel bij het gebed

Het beeld dat men in de zeventiende eeuw had van de wereld werd bepaald door de alom tegenwoordige God. De stichter van de jezuïetenorde, Ignatius van Loyola (1491-1556) had nog tijdens zijn leven gevraagd aan zijn volgeling Gerónimo Nadal (1507-1580) om een platenboek samen te stellen waarin de belangrijkste scènes uit het Nieuwe Testament zouden worden afgebeeld. Het boek verscheen in 1593 in Antwerpen, 13 jaar na Nadals dood. Meer dan honderd prenten geven een indrukwekkend beeld hoe men tijdens de Contrareformatie de bijbel verbeeldde.

De fraaie uitgave is kenmerkend voor de opleving van de kunsten in de late zestiende eeuw.

De jezuïeten gingen op zoek naar de beste kunstenaars om het nieuwe elan van de kerk vorm te geven. Illustratief zijn de prenten over de hemel en de aarde. In de hemel troont God omringd door Zijn Zoon, Maria en alle heiligen en engelen (*afb. 24*). In het binnenste van de aarde nestelt het kwaad en woont de duivel omringd door de verdoemde zielen die hun straf in de hel moeten ondergaan (*afb. 25*).

In de zeventiende eeuw dienden voorstellingen uit het leven en lijden van Christus en afbeeldingen van heiligen hetzelfde doel als relieken, rozenkransen en crucifixen: ze werden beschouwd als een geschikt hulpmiddel bij het gebed. De materiële cultuur werd bij de meditatie gebruikt naast – en ter illustratie van – het woord, dat was vastgelegd in de bijbel en in de vitae van heiligen. Door het aanschouwen van voorstellingen over het leven van Christus kon men zich in gedachten en gebed verplaatsen naar de afgebeelde handeling. Deze meditatietechniek waarin ter herinnering en inspiratie de verbeelding werd ingezet werd aangeduid met de term ‘imaginatie’.

FERIA II. POST DOMIN. I. QVADRAG.

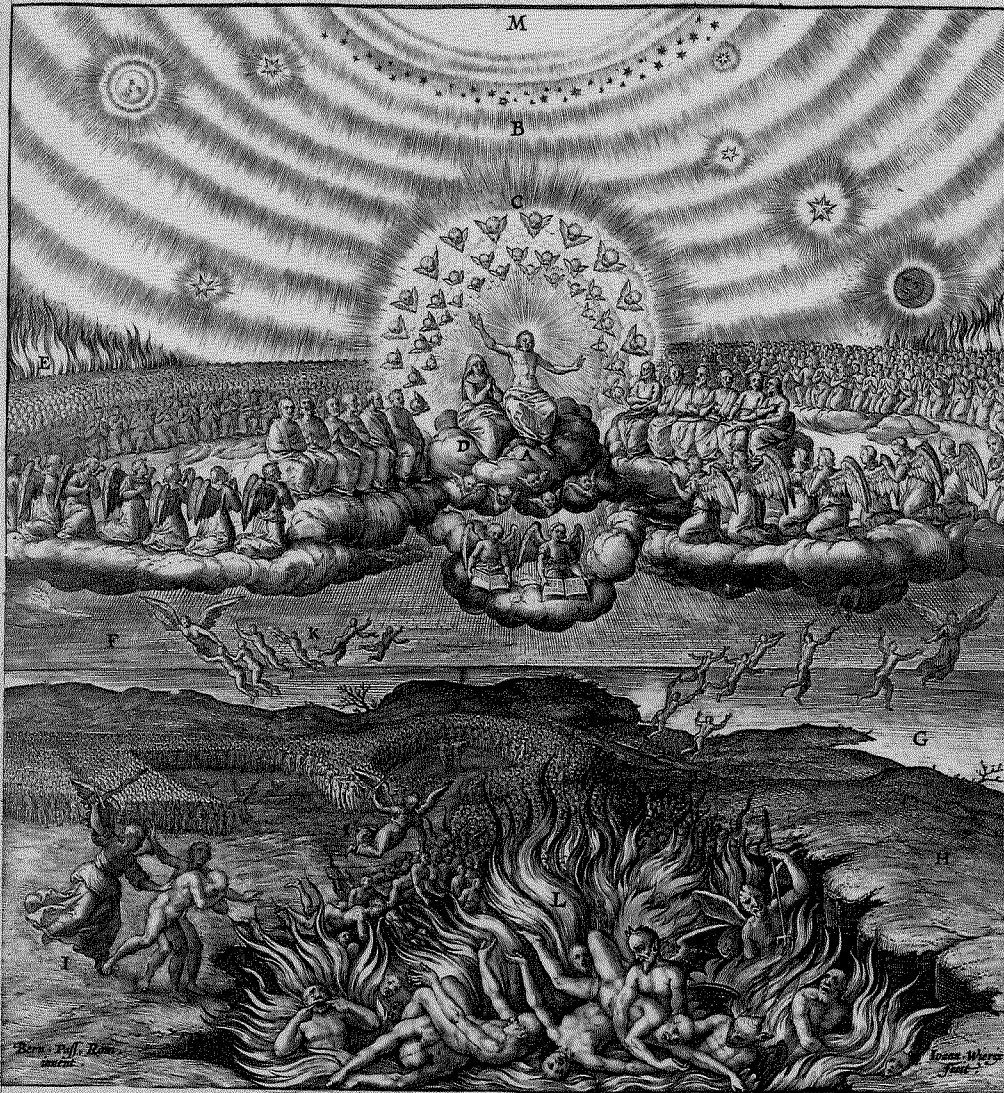
Iudicium vniuersale.

Matth. xxv.

Anno xxxiij.

99

xxviij

A. IESVS in throno gloriae sedens, iudicium exercet.
 B. Coeli, Planetæ, & Stellæ longe illustriores, quam antea.
 C. Circumstant IESVM omnes Angelorum ordines.
 D. Asidet Filio Virgo Mater, & suo gradu electi omnes.
 E. Elementa noua; purissimum, & liquidissimum Ignis elementum,
 F. Aeris, lucidum, amœnum, pacatissimum, nulla regionum diuersitate.

G. Aquæ, purgatissimum, clarum tranquillum.
 H. Terra, purum, ac simplex, omnibus tum naturæ, tum artis operibus liberum.
 I. Ministerio Angelorum, et imperio Christi, boni à malis separantur.
 K. Boni audiunt à Christo Venite benedicti &c. Mali; Ite maledicti.
 L. Inferni horrendum os apertum damnatos cum diabolis deuorat.
 M. Peracto iudicio, Christus intelligitur ascendere in empyreum Cœlum cum Angelis, & sanctis omnibus, regnaturus in æternum.

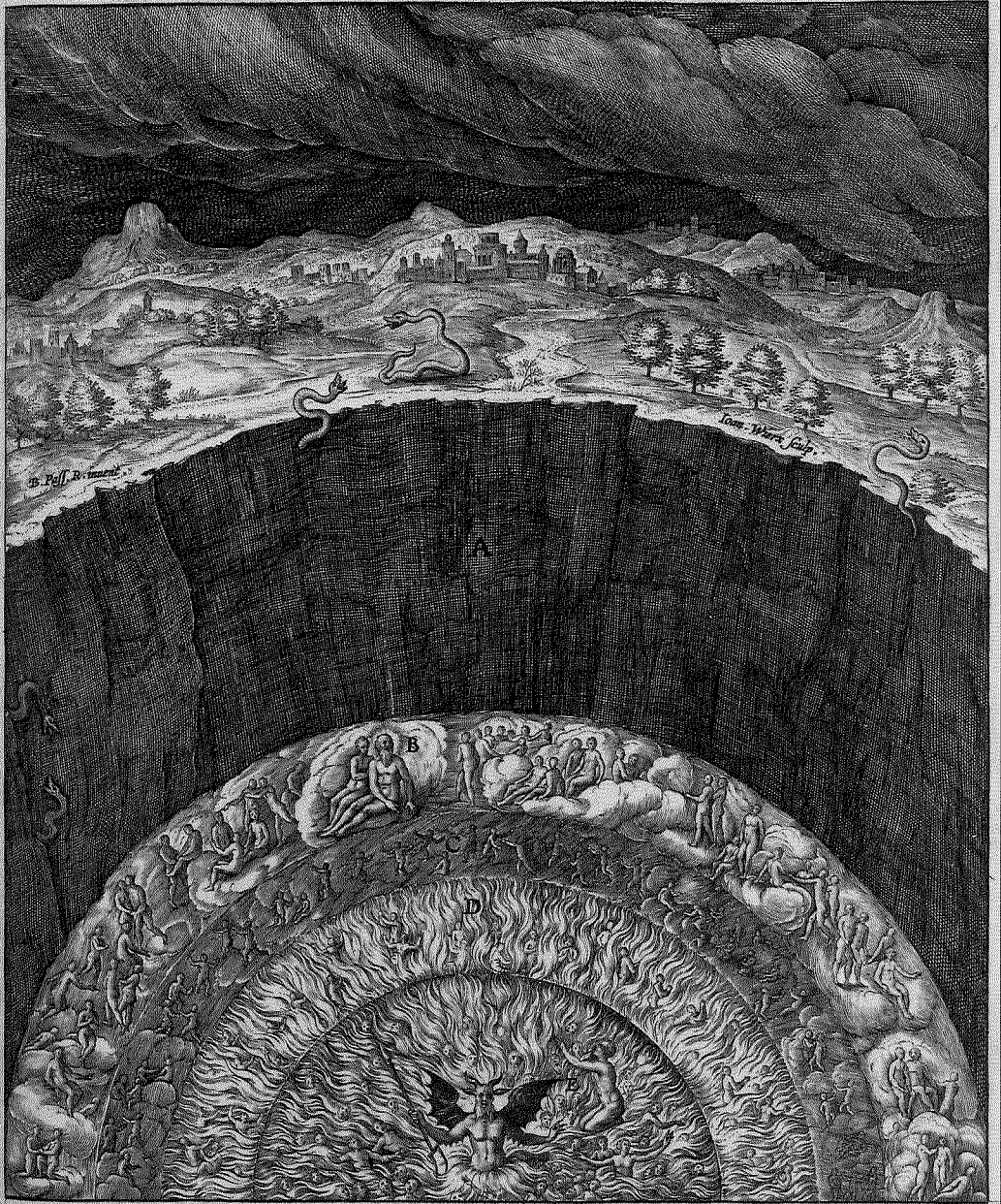
E A D E M F E R I A

Ex inferno interpellat Abrahamum Epulo frustra

Eodem cap. Anno xxxiiij.

75

xxxix

A. Id spatium terræ, quod intercedit inter
limbum Patrum, & terræ superficiem.
B. Limbus Patrum, vbi Abraham, et Lazarus.
C. Limbus puerorum, quò nec lux è limbo
Patrum, neque ardor ex purgatorio

pertinet.
D. Purgatorium, vbi animæ diuina vi ma:
nuque purgantur.
E. Globus inferni, vnde Abrahamum Epulo
nequicquam rogat.

*In Divi Stephani PAVLVS pirata sepulchris
 Flēt. maris Adriaci qui modo terror erat 25
 Vnus in extinētis purgat male facta, docetque.
 Esse Anacoretis in Veneta Urbe locum 25*

26 • Sint Paulus, 1598

Met behulp van deze meditatietechniek kon de beschouwer zich inbeelden fysiek bij de afgebeelde voorstelling aanwezig te zijn. De meditatie werd zinnelijk beleefd en gepraktiseerd door inzet van de vijf zintuigen (reuk, tast, gevoel, zicht en gehoor). Zo kon men meeleven en meelijden met de afgebeelde Christus. De afbeeldingen van heiligen moesten de beschouwer herinneren aan zijn of haar deugden. De heiligen waren immers Christus en Maria nagevolgd in hun deugd- én lijdzame leven. Het spreekt voor zich dat door de imaginatie over het lijden van de heiligen werd herinnerd aan de analogie van het lijden van Christus. De pijn van het lijden werd niet alleen verbeeld op de prenten en schilderijen, maar werd voor de gelovige tastbaar in de vorm van relieken. De resten van martelaren voegden een dimensie toe aan de verbeelding van pijn (afb. 26).

Relieken werden bevestigd aan gebedssnoeren en gebruikt bij meditatieoefeningen. In diverse ego-documenten van (semi-)religieuze vrouwen, de zogenoemde 'geestelijke maagden', is bekend dat zij baden met behulp van relieken. Vaak vormden de relieken een onderdeel van het privé-altaar, dat stond opgesteld in hun (klooster)cel. Daarnaast richtten de vrouwen hun geestelijke leven in, in overeenstemming met de aloude kloosterregel van 'bidden en werken'. Het 'werken' bestond uit het verrichten van handarbeid, in navolging van Christus die bij zijn vader in de leer ging als timmerman. Omdat de (semi-)religieuze vrouwen vaak moesten voorzien in hun eigen levensonderhoud verrichtten zijn vrome handwerken. Behalve bijvoorbeeld spinnen of het borduren van paramenten was het vervaardigen van reliektuinen een veel gebezigd ambacht bij de vrouwen.

27 • Het Christuskind met martelaren en maagden, ca. 1600

Tijdens het 'werken' konden zij dan immers ook mediteren op de aanwezige partikels van heiligen. Daarnaast konden ze de relieken van heiligen eren door rondom de partikels fraaie versieringen aan te brengen. Eén van de manieren waarop men de heiligen kon eren was het brengen van een bloemenhulde. Dat veel van de versieringen gebaseerd zijn op bloemachtige motieven past in die wijze van vereren. Dat het aanbrengen van reliekversieringen in Duitsland wordt geduid met het woord *Klosterfrauenarbeit* is niet verwonderlijk.

Naast het West-Europese centrum van de religieuze literatuur ontwikkelde Antwerpen zich aan het einde van de zestiende tot en met het begin van de negentiende eeuw tot productiecentrum van devotieprenten. Miljoenen prentjes werden er gedrukt of geschilderd op papier of op het meer kostbare perkament. Ze werden niet alleen overal in Europa verspreid, maar reisden met missionarissen mee over heel de nieuwe wereld zoals Zuid-Amerika, China en Japan.

Op devotieprenten is bijvoorbeeld verbeeld hoe de heiligen dicht bij Christus in de hemel voor voorspraak konden dienen (afb. 27). Er werden te Antwerpen ook devotieprenten gedrukt of

geschilderd, waaromheen reliektuinen werden vervaardigd (collectie H.J.J. nrs. G13316 en G13319, p. 84). Ook werden relieken van heiligen bevestigd in een houder of medaillon waarin op de versozijde een afbeelding werd geplaatst (collectie H.J.J. nrs. G13434, p. 172 en G13469, p.180). Een aparte categorie vormden de prentjes die door de religieuze orden werden gedrukt en verspreid. Ze dienden niet alleen als propaganda voor de orden, maar vroegen tevens om voorspraak van de (toekomstige) zaligen en heiligen. Drie fraaie voorbeelden daarvan zijn te vinden in de collectie van het Breda's Museum (afb. 28, 29 en 30). Ze verbeelden de ongeschoeide karmelietes Anna van St. Bartholomé. In haar armen stierf in 1582 de ordestichteres Theresia van Avila in de buurt van Salamanca. Anna trok daarna via Frankrijk naar Antwerpen waar zij in 1612 het karmelietessenklooster stichtte. Zij overleed daar in 1626 'in de geur van heiligheid' en werd zalig verklaard in 1917. Er zijn wellicht door de eeuwen heen veel van dergelijke prentjes met haar relieken nodig geweest en verspreid geraakt om de vereiste wonderen voor haar uiteindelijke zaligverklaring te bewerkstelligen...

Hernieuwde rituelen en gebruiken

Het verhaal van Rosweyde staat niet op zichzelf. Vanaf de eerste helft van de zeventiende eeuw zien we vooral in de Zuidelijke Nederlanden een opleving van devotionele volksgebruiken. De pelgrimage naar 'nieuwe' bedevaartsoorden geeft een hernieuwde dimensie aan de traditionele rituelen als processies en de herdenking van wonderen op heilige plaatsen. Kevelaer en Scherpenheuvel zijn het begin van een reeks van bedevaartsoorden die in de zeventiende eeuw ontstaan of heropleven. Naast de oude middeleeuwse heilige plaatsen trekken deze nieuwe bedevaartsoorden duizenden gelovigen ook uit de Noordelijke Nederlanden waar het geloofsleven van katholieken aan strenge beperkingen was gebonden. Daarbij valt op dat de nieuwe pelgrimsoorden vaak aan de moeder Maria zijn toegewijd (afb. 4, 23 en 31). De gereformeerden hadden haar afgezworen, maar misten haar natuurlijk wel...

De Contrareformatie brengt een enorme opleving met zich mee, niet alleen op het gebied van de beeldende kunsten. Veel mannen en vrouwen verkiezen de staat van een (semi-)religieus leven boven het huwelijk. Begijnhoven in de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden worden bevolkt door

AEN-MERCKINGHE
OP HET XXXII. BEELT.

Bonavent. Ghelijck / o alder-salichste Moeder den
geenen die van u veracht ende verfooten wort/
nootsalichlijk moet vergaen; also alle de
gene die haer tot u fieren/en hon-
nen niet vergaen.

Bemerckt, hoe dat de alder-heylichste
maeghedt, ende moeder [A] Maria, van
Godt en sijn hemelsch heyr, vereert wort:
volght dit naer: bemintse als uwe moeder,
eertse als uwe meesterse, en patronerse,
foo door [B] beloofde bevaerden, als door
vierige gebeden, recht haer op, ende offert
haer de wapenen uwer ijdelheyt, ende be-
veelt haer uwe Godvruchtige, en heylige
begeerten; gelijs gedaen heeft [C] den Sa-
lighen Ignatius, want zy is onse voorspra-
kerse, den troost [D] der bedruckte; onse
toevlucht in alle [E] bekoringen, de haven
van die [F] schip-brake lijden, en eene bij-
stant in alle tegenheyt, aen alle die in haer
betrouwen. Maer gelijs den H. Bernardus
seght, op dat ghy soudt mogen verwerven
de hulpe van hare gebeden, foo en verlaet
niet d'exempelen diese u achter-ghelaten
heeft in hare heylige conversatie, ende
laet ons verlangen, (ghelijck den H. Bona-
ventura seght) tot haer in alle onse wer-
ken, ende sy sal ons openen het palley der
ghelucksaligher.

HET

31 • Verering van Maria, met twee bedevaartkapellen, in de voorste kapel zijn duidelijk de ex-voto's zichtbaar, ca. 1620

duizenden vrouwen die een gelofte van zuiverheid afleggen en een mystiek huwelijk aangaan met de Brudegom Christus. De navolging van Christus, Maria en vooral vrouwelijke heiligen vormt de leidraad van hun bestaan. Daarbij hoort ook het geloof in de hierboven door Rosweyde genoemde aspecten van de relikverering. Veel vrouwen die in de zeventiende eeuw 'in de geur van heiligheid' zijn overleden passen in zijn verhaal. Omstreeks 1660-1670 tekende de Vlaamse kunstenaar en leerling van Rubens, Abraham van Diepenbeeck het leven van de heilige Maria Magdalena de Pazzi (1566-1607). De tekeningen werden overgezet op koper en resulteerden in een beeldmeditatieboek dat in 1672 werd uitgegeven ter ere van de stichting van het karmelietessenklooster te Boxmeer. Alle 49 prenten illustreren het ideale religieuze leven voor de vrouwen van het klooster en daarbuiten. Daarbij zijn alle vrome clichés verbeeld. Zo is ook na haar dood de onschendbaarheid van het heilige lichaam en het

uitscheiden van wonderbaarlijke oliën en vocht van toepassing op het voorbeeldige levensverhaal van de Italiaanse Maria Magdalena (afb. 32, 33).

Richtingenstrijd binnen de kerk

Na een ongekende bloeiperiode in de Zuidelijke Nederlanden op het gebied van religieuze kunst en literatuur voltrekt zich aan het einde van de zeventiende eeuw een geleidelijke teruggang. In 1640 verscheen postuum het boek *Augustinus* van Cornelius Jansenius (1585-1638) uit Leuven. Dit werk stond aan de basis van een strijd binnen de katholieke kerk tussen de strenge seculiere geestelijkheid (wereldheren) en de meer gematigde ordegeestelijken (regulieren) onder aanvoering van de jezuïeten. Het boek werd in 1643 door paus Urbanus VIII verboden. Aan de basis van het conflict stonden de opvattingen over de

A. a. Dipenbete del.
F. Amicelli sculp.

47

Corpus, post 60. Annos Ecclesiastica sepultura traditum, integrum conspicitur. | Son corps se trouue encor entiere, apres soixante. Ans de sepulture.

Haer lighaem wort noch geheel, ende ongeschent gevonden,
naer seltighe Iaren Van haer begracffemisse.

A a Diegenbetze delin.

49

*Liquor miræ Fragrantia e corpore promanat,
Varijs Languoribus medendis salutaris.*

*El decontle de son corps, vne Liqueur
tres odoriferante, et salutairement, Miraculeuse.*

Vuÿt haer lighaem Vloedt een alderwelrieckenste,
ende seer Miraculeuse Voghtigheÿt.

37 • Devotieprentje dat heeft geraakt aan de relikuen van de "Salighe Margareta van Loven", ca. 1750-1800

Heere, ontfermt u onser. Christe, ontfermt u onser. Heere, ontfermt u onser.
Onsen Vader &c.
ÿ. Bid voor ons H. FRANCISCUS XAVERI.
ÿ. Op dat wy weerdig worden der beloften Christi.

GEBED.

Godt, die de volkeren van Indien door de predicatien en Mirakelen van den H. FRANCISCUS met uwe Kerke hebt willen verzamelen, verleent ons genadelyk, dat wy, die syne glorieuse verdiensten eeren, d'exempelen synder deugden ook naervolgen: door onsen Heere JESUS-CHRISTUS &c. Amen.

GEBED TOT DEN H. XAVERIUS

Om hem voor Patroon te verkiesen.

Heyligen FRANCISCUS XAVERI ik N. N. verkiese u heden voor mynen Beschermer ende Voorspreker by den Heer, en neme vastelyk voor my u noyt te verlaeten; maer uwe eer ende devotie, bezonderlyk onder myne onderdaenen, te vermeerderen. Daerom ontfangt my, bid ik u, onder uwe bescherminge; staet my by in allen nood, ende verlaet my niet in d'ure mynder dood. Amen.
TOT MEERDERE EER EN GLORIE GODTS.

Deze Litanie met het by-gevoegde Gebed zullen, om te vervoorderen de bezondere devotie der Geloovige, met vrugt gedrukt worden. Gegeven tot Mechelen 14. Nov. 1760.
J.-F. FOPPENS, Arts-Diaken,
Keurder der Boeken.

Tot Mechelen, by F.-J. van der Elst 1807.

BT 3070

F 312

H. FRANCISCUS XAVERIUS,

AENGERAEKT DE MIRAKELEUSE RELIQUIEN VAN DEN

DOOR WELKE, VELE WELDAEDEN BEKOMEN WORDEN

...miraculosas Mechlinie S. XAVERI Reliquias, Per similes multe beneficia adepti

in de Metropolaene Kerke van den H. Rummoldus tot Mechelen, alwaer deze Reliquien (bestaende in een deel van het Vleesch, uyt den regten Arm van den zelven Heyligen) zyn overgebracht uyt de Kerke der vernietigde Societijt Jesu, en alsnu geëert worden.

34 • Devotieprentje dat heeft geraakt aan de relikuen van Franciscus Xaverius in Mechelen, 1807

35 • Devotieprentje dat heeft geraakt aan de relikuen van Franciscus Xaverius in Antwerpen, ca. 1750

B. FRANCISCUS DE HIERONYMO abbat Neapoli die undecima Martii 1716, et die 74. Vltra Regis 46. Eius miracula die 9 Feb. post approbata, die 2. Martii 1720 anni 6. In VII. locis est venerabiliter venerata aen. de Holyge Reliquie

36 • Devotieprentje dat heeft geraakt aan het reliëk van Franciscus de Hieronymo, ca. 1810

Dit Beeldt heeft aen geraekt de Reliquien van den H. GOMMARIUS, die geest wordt zegen en opbelevingt in sine Collegiate Kercket tot Lier.

38 • Devotieprentje dat heeft geraakt aan de relikuen van Gommarius die worden vereerd in Lier, ca. 1750-1800

betekenis van de erfzonde, de vergeving van een doodzonde in de biecht en de opvattingen over de genade en de vrije wil. De gematigde ordegeestelijken vormden in deze geloofsstrijd de 'rekkelijken', de seculiere geestelijken zijn in te delen aan de kant van de 'preciezen'. In de praktijk resulteerde het conflict in de tegenstelling dat de vrij strenge seculiere geestelijken zich strikt hielden aan de bepalingen van het Concilie van Trente. Ze streefden zoveel mogelijk naar afschaffing van alle (middeleeuwse) uitwassen die hadden geleid tot de reformatie. De ordegeestelijken gaven in hun geloofspraktijk meer ruimte aan de volksdevotie. Ze waren veel toegeeflijker en vrijer dan de seculiere geestelijken. In de Noordelijke Nederlanden leidde een en ander uiteindelijk tot een definitieve breuk in 1723. Een deel van de 'preciezen' gingen verder onder de naam van oud-bisschoppelijke Cleresie (de latere oud-katholieke kerk). De heiligen- en reliekverering bleef in de zeventiende en de achttiende eeuw een strijdpunt in het dispuut. Hoewel de strenge seculiere priesters de heiligenverering niet verwierpen, de heiligen waren immers voorbeelden van deugdzaamheid, zagen ze zorgvuldig toe op dubieuze uitwassen en mirakelverhalen. Zo stimuleerden de paters, in hun ogen, een verwerpelijk volksgeloof. De reguliere paters waren bijvoorbeeld actief in broederschappen waarin zij hun spiritualiteit en gedachtegoed uitdroegen. Alle gelovigen konden lid worden van deze reguliere broederschappen. Daaraan verbonden was het dagelijks dragen van de uiterlijke tekenen van de orde, die tevens als amuletten konden worden beschouwd en met wonderen waren begiftigd. De tekenen zouden de gelovigen beschermen tegen ziekte, onheil en gevaar. De regulieren garandeerden dat een overledene die begraven werd met het ordeteken, eerder door Maria uit het vagevuur zou worden gered. Het ordeteken diende als entreebewijs voor de hemel. Deze ordeteken waren bij de karmelieten het scapulier; bij de predikheren (dominicanen) de rozenkrans; bij de augustijnen de riem en bij de franciscanen het koord met drie knopen. Dat vooral de regulieren de reliekverering en de bedevaarten stimuleerden sluit daar nauw bij aan. Al met al leidde de interne richtingsstrijd tot een langzame neergang van de bloeiperiode ten tijde van de Contrareformatie in de Nederlanden. Geniën op het gebied van de kunst en de letteren raakten dun gezaaid. Het volk was uit zijn religieuze evenwicht geraakt en werd beproefd door aardse kwellingen. Zo stierven in West-Europa tot aan het einde van de zeventiende eeuw tiendu-

zenden mensen aan de pest, soms per epidemie meer dan tien procent van de stedelijke bevolking. Het volk had in zulke tijden van oorlog en rampen behoefte aan een eenvoudig geloof en aan toewijding aan de moederkerk. Mede daardoor bleef het geloof in reliek- en heiligenverering, in wonderen en genezingen, onverminderd bestaan (afb. 2, 4, 5, 6, 13, 20, 34, 35, 36, 37 en 38).

Duitse opleving

In de achttiende eeuw kwam Europa in de ban van de verlichting. In de intellectuele bovenlaag groeide het besef van de ratio. De verlichte opvattingen waren vaak in tegenspraak met de kerkelijke dogma's en uitgangspunten van het katholiek geloof. Naast de interne geloofstwisten leidde de opkomende verlichting in Frankrijk en de Nederlanden mede tot een verminderde aandacht voor het geloof en de kerk.

Dat was echter niet overal het geval. Juist in de achttiende eeuw ontstond een nieuw elan in de vorm van een nieuwe bloeiende kerk- en kloosterarchitectuur. In de katholieke zuidelijke delen van Duitsland (Frankenland en Beieren), Oostenrijk en Zwitserland verrezen talrijke kerken in de rococostijl (Duitse barok). Architecten als Balt-hasar Neumann (1687-1753), Johann Michaël Fischer (1692-1766), de gebroeders Cosmas Damian (1686-1739) en Egid Quirin (1692-1750) Asam en Dominikus Zimmermann (1685-1766) bouwden juwelen van kerken. Zowel het exterieur als de inrichting van deze kerken vormen een eenheid en de barokke stijl is in ieder detail doorgevoerd. Vooral in de kloosterkerken spelen de relieken een hoofdrol in de interieurdecoratie. Toen in 1578 in Rome nieuwe catacomben werden ontdekt aan de Via Salaria kwam er een schat aan 'catacombe-heiligen' beschikbaar. De anonieme resten werden gedoopt en ontvingen een naam, met goedkeuring van de paus. Uit deze vindplaats werden de nieuwe 'martelaren' naar het Noorden geëxporteerd. De kloosters in Zuid-Duitsland gebruikten ze om hun nieuwe kerken mee in te richten. Op en in de altaren werden met *Klosterfrauenarbeit* versierde relieken geplaatst. Hele skeletten, de zogenoemde *Heilige Leiber*, werden versierd en aangekleed met kostbare stoffen en edelmetalen. Daarna werden ze prominent in de altaren bijgezet. Deze altaren zijn te beschouwen als 'poppenkasten' van barokke vroomheid (afb. 39).

In de collectie Hamers-IJsebrand zijn talrijke Duitse en Oostenrijkse altaarstukken met relieken bijeengebracht (collectie H.IJ. nrs. G13496, p. 140-141, G13497, p. 125, G13498, p. 108, G13499, p. 109 en G13501, p. 76). Curieus is de kostbare sandaal die zeer waarschijnlijk afkomstig is van een *Heilig Leib* (collectie H.IJ. nr. G13345, p. 90).

De bloei van de Zuid-Duitse flamboyante barok eindigde abrupt door de verlichte politiek van de Oostenrijkse vorst Jozef II (1780-1790). Jozef, die ook regeerde over de Zuidelijke Nederlanden, verbood alle nutteloos geachte kloosters. Regulieren die zich niet toelegden op onderwijs en charitatieve werken werden beschouwd als parasieten en moesten verdwijnen. Daarnaast wilde de vorst alle uitwassen van volksdevotie zoals de procescultuur, de bedevaarten en de broederschappen uitbannen. Dit was slechts het begin van de neergang. Enkele jaren later vielen de Fransen de Nederlanden binnen. De Franse revolutionairen koesterden een intense afkeer voor de traditionele volksdevotie en de clerus. Na de reguliere geestelijken moesten nu ook de seculiere geestelijken het ontgelden. Kerken en kapellen werden geconfisqueerd en/of platgebrand. Wat niet werd geroofd of geplunderd werd verkocht. De samenleving werd stap voor stap geseculariseerd. Het dragen van kerkelijke gewaden op straat, processies en klokgelui werden verboden evenals de uiterlijke tekenen van de eredienst. Op straat werden Maria- en Christusbeelden kapotgeslagen. Overal verplaatste het geloofsleven zich naar schuilkerken die in de haast werden opgericht in particuliere woningen en hofsteden. In 1802 sloot Napoleon een concordaat met paus Pius VII. De kerken mochten weer open. Priesters en bisschoppen keerden terug naar hun parochies en bisdommen, processies en bedevaarten kenden opnieuw succes.

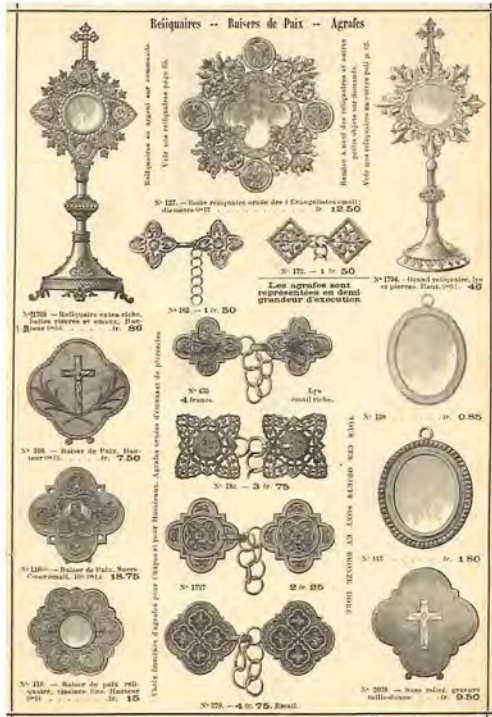
Nieuwe opleving in de negentiende en twintigste eeuw

Toen Europa goed en wel was gekomen van de gevolgen van de Franse Revolutie en de daaropvolgende Napoleonistische oorlogen brak er een relatief rustige tijd aan. Helaas werd hoop op herstel in de Nederlanden spoedig de kop ingedrukt. De nieuwe koning van de Nederlanden, Willem I, deed in zijn geloofspolitiek niet onder voor Jozef II en Napoleon. Zo hield hij zich strikt aan de bestaande toestand inzake scheiding tussen kerk en staat en kloosters bleven verboden. In de Zuid-

39 • "Heilig Leib" van Alexander in de Alexanderkapel van de Onze Lieve Vrouwe Münster, Freiburg (Duitsland), met Klosterfrauenarbeit door de zusters dominicanessen van Sint Catharina, 1752

lijke Nederlanden leidde dat tot allerlei conflicten met de katholieken en brak er een opstand uit. De katholieke bevolking wilde haar vrijheid terug. In 1830 scheidde België zich af van Nederland. In Nederland werd het beleid ten aanzien van de katholieke kerk onder Willem II, koning van 1840 tot 1849, versoepeld. Onder zijn zoon, koning Willem III, werd in 1853 de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland definitief hersteld. In Utrecht, Haarlem, Breda, 's-Hertogenbosch en Roermond werden bisdommen (her-)opgericht. In 1956 volgden nog Rotterdam en Groningen. Inmiddels verrezen vanaf het begin van de negentiende eeuw in Nederland overal nieuwe kerken. De schuilkerken werden verlaten en maakten plaats voor neo-classicistische kerken (de zogenoemde waterstaatkerken) gevolgd door de bouw van talrijke neo-gotische bouwwerken in de tweede helft van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw. De katholieke kerk was zeker in de zuidelijke provincies weer

40 • "Reliquaires – Baisers de Paix – Agrafes", ca. 1910

dominant in de steden en dorpen aanwezig. In de Zuidelijke Nederlanden werden de teruggegeven kerken opnieuw ingericht. Een nieuwe bloeitijd was aangebroken. Al deze kerken moesten opnieuw worden ingericht en gedecoreerd. Zo ontstonden in de negentiende eeuw overal in West-Europa ateliers en fabrieken voor religieuze beelden, schilderijen, liturgisch vaatwerk, liturgisch meubilair, paramenten enzovoorts. De kwaliteit was zeer wisselend. Veel objecten werden als massaproduct vervaardigd (afb. 40). Daarnaast waren ook ambachtelijke professionals actief die unieke voorwerpen produceerden. De relieken vormden een vanzelfsprekend onderdeel van de kerkelijke santenkraam. Het geloof in de resten van heiligen werd opnieuw populair. Er gebeurden weer wonderen en de verschijning van Maria aan het herderinnetje Bernadette Soubirous in 1858 trok wereldwijd belangstelling (afb. 41).

In de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw was sprake van nieuwe ontwikkeling in de productie van reliekhouders. Werden in de vroegmoderne tijd de relieken vaak rechtstreeks ingepast in reliektuinen en ostensoria, in de negentiende eeuw werden de relieken in specifieke houdertjes geplaatst. Deze kleine, veelal ronde of ovale 'pillendozen', met een diameter variërend van twee tot vier centimeter en soms groter werden in grote hoeveelheden vervaardigd. Het reliekje werd bevestigd op een lapje van stof of papier en achter glas in een meestal verzilverde, koperen of metalen houder geplaatst. Daarna werd de achterkant afgedekt met een kartonnetje of metalen plaatje en vastgehecht met (rood zijden) draad. Het geheel werd verzegeld met rode zegellak en voorzien van het wapen van een prelaat. De kleine houders (*theca's*) dienden in een grotere houder of een kastje te worden gezet. De grote reliekhouders of ostensoria konden, net als daarvoor, allerlei vormen hebben, variërend van een heiligenbeeld, de vorm van een lichaamsdeel, een standaard of een doosje. Wel werd het een nieuwe trend om zoveel mogelijk van de 'doosjes' te integreren in één houder (H.J.J. nr. G13532, p. 93). Net als in de voorafgaande eeuwen werden de ostensoria uitgesteld in kerken en kloosters op daartoe geëigende plaatsen zoals altaren.

41 • Ave, ave, ave Maria, bedevaartprentje uit Lourdes, ca. 1900

Joannes **J**osephus **F**acit miseratione divina
 et **S**edis apostolicae gratia **E**piscopus **B**ru-
 gensis sue **S**anctitatis **O**rdinis **D**omestico-
 rum et **E**piscopus **D**outificio solio **A**ssistens

resentes nos-
 tras litteras
 inspecturis
 notum faci-
 mus et attes-
 tamur in theca
 cuprea circulo
 argenteo et
 ab anteriori
 parte unico

Sancte Donathane ora pro nobis

crystallo clausa forma rotunda
 filo serico coloris rubri colligata, nostrogue in cera
 rubra hispanica impresso sigillo obsignata
 includi particulam ex ossibus sanctae Elisa-
 beth Hongar.,

A nobis iuxta **C**oncilii **T**ridentini
 praescripta recognitam, quam fidelium venerationi
 in oratorijs vel in quacunque **B**rugensis die-
 cesis ecclesia erponendi et collocandi facultatem con-
 cedimus. **I**n quorum fidem has litteras testimonia-
 les nostra manu subscriptas sigilloque nostro
 munitas per infra scriptum **S**ecretarium nos-
 trum expediri mandavimus.

Datum **B**ruais anno salutis millesimo octin-
 gesimo septuagesimo 81. mensis februarii
 die 17.

L. Nebrabandere, Vic. Gen.

Or mandato Illustrissimi ac Reverendissimi Domini episcopi brugensis

A. ducloux.

numeros elenchi 10.933.

*Admissus et honorabilis
 ab intermissis aliquid
 velle in hoc publico
 bellum abbatibus
 in quibus, non tam
 hallibus
 Episcopus Petrus
 + S. Hopmans*

Mess die 17te Augusti 1936. Deigt opv. 44 Van Wynne Buis Brugge.

*Deze relikwieën mogen
 niet vereerd worden.
 Plo. Mgr. Hopmans*

42 • "Deze relikwieën mogen niet vereerd worden.", ca. 1940

44 • Echtheidsverklaring van een botreliëk van de heilige Elisabeth van Hongarije, onderschreven in 1881 door de custos reliquiarum van de bisschop van Brugge, en herecht door monseigneur Petrus Hopmans in 1936

43 • Echtheidsverklaring van een relik van het hout van het Heilig Kruis, onderschreven door de custos reliquiarum van de bisschop van Brugge, 1864

Authenticiteits- of echtheidsverklaringen

De grote productie van relikhoudertjes leidde ertoe dat in Rome de regels werden aangescherpt. In de *Codex Iuris Canonici* van 1917 werd uitdrukkelijk voorgeschreven dat slechts die relieken waarvan de echtheid schriftelijk was bevestigd door een kardinaal, een plaatselijke bisschop of een andere door de Heilige Stoel daartoe gevolmachtigde persoon in de kerken met een openbare cultus vereerd mochten worden. Omdat veel *theca's* in kloosters en abdijen werden vervaardigd, waren daar de abten gemachtigd tot ondertekening. Wanneer het schriftelijke getuigenis verloren was gegaan, mochten de relieken alleen nog na een bijzondere beslissing van de plaatselijke bisschop ter verering worden uitgesteld. Ook was het verhandelen (of het schenken) en het verplaatsen van belangrijke relieken volgens de codex van 1917 verboden zonder toestemming van de Heilige Stoel.

Een andere regel bepaalde dat de relieken waarvan de plaatselijke bisschop de echtheid betwij-

felde, voorzichtig aan de verering onttrokken moesten worden. Daarvan bewaart het Breda's Museum een fraai voorbeeld. Van monseigneur Hopmans, bisschop van Breda van 1914 tot 1951, is een speciaal documentje bewaard met het opschrift: "Deze relieken mogen niet vereerd worden" (afb. 42). Al in de Middeleeuwen was het een gebruik om relieken te voorzien van echtheids- of authenticiteitsverklaringen. Deze traditie werd bevestigd in de 25ste sessie van het Concilie van Trente (zie pagina 31). Zo zijn er uit alle tijden echtheidsverklaringen bewaard. (afb. 17, 18, 43 en 44) Jammer is wel dat als de authenticiteit van een relik werd herbevestigd in een nieuwe verklaring, de oude verklaring meestal werd verbrand dus hoe ouder, hoe zeldzamer. Over het algemeen zijn de echtheidsverklaringen indrukwekkende gedrukte documenten van een stevige kwaliteit papier, al of niet voorzien van extra lakzegels. Het document begint met de naam, de titel én het wapen van de prelaat, die het relik heeft goedgekeurd. De Latijnse tekst geeft aan dat het relik conform de voorschriften van het Concilie van Trente 'echt' is en is goedgekeurd

voor openbare verering. De secretaris van de prelaat of een daartoe aangestelde geestelijke (de *custos reliquiarum*) vulde de gegevens in over het relik: de naam van de heilige of zalige, de aard van de relieken en hoe de bijbehorende reliekhouders eruit zag. Ook werden wel eens meerdere kleine partikels in één houdertje geplaatst. Soms werd nog melding gemaakt van een oudere verklaring. Ten slotte tekende de bisschop of kardinaal zelf, of liet hij één van zijn medewerkers, meestal zijn secretaris, in mandaat ondertekenen. Oudere echtheidsverklaringen werden soms ook nog voorzien van een latere handtekening waarbij de goedkeuring van het relik opnieuw bevestigd werd (afb. 44). Het spreekt voor zich dat slechts die relieken in het openbaar vereerd mochten worden waarvan het partikel afkomstig was van een zalig- of heiligverklaard persoon. Relieken van personen die nog niet gecanoniseerd waren mochten slechts dienen voor privé-devotie. Toch werden veel van deze relieken verspreid (zie afb. 28, 29 en 30) om de vereiste wonderen voor de zaligverklaring te bespoedigen. Op deze wijze probeerden medebroeders en -zusters de bekendheid van hun orden en hun stichters te vergroten. Ook lopende zalig- en heiligverklaringsprocessen betekenden reclame voor de orde.

Dat men zich echter niet altijd aan de regels hield bewijzen ondermeer de kusreliken van Alfons Ariëns en Titus Brandsma uit de collectie Hamers-IJsebrand (H.IJ. nrs. G13411 en G13456). Het gegeven dat hun relieken zijn geplaatst in pax-tafels of kusrelielhouders toont aan dat die duidelijk wel bedoeld waren voor de openbare verering. Titus Brandsma is inmiddels zalig verklaard, Ariëns wacht nog steeds op deze eerbiedwaardige titel.

Traditie en folklore

Het 'herechten' en onderschrijven van echtheidsverklaringen werd gedurende en na de Tweede Wereldoorlog steeds minder. Hoewel het fenomeen van de echtheidsverklaringen nog tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw bleef voorkomen, is van een grote verering dan al geen sprake meer.

Deze ontwikkeling past in een tijd van veranderingen en van de liturgische ommekeer, zoals die zich in de jaren vijftig en zestig in de rooms-katholieke kerk heeft voltrokken. De liturgie versoberde en concentreerde zich op het Woord. Binnen de kerk raakten heiligen uit de mode en

hun betekenis als voorsprekers in de hemel op de achtergrond. De kerk wilde kerk zijn in dienst van de maatschappij. Binnen de verkondiging schonken men meer aandacht aan de betekenis van de kerk voor de verbetering van de wereld. Beeldmateriaal ten behoeve van bijvoorbeeld de missie in 'de derde wereld' verdrong de afbeeldingen van heiligen, ook in het interieur van de kerk. Het geloof in de virtuele aanwezigheid van de doden en hun hemelse aanwezigheid op aarde was niet langer meer voor te stellen, vooral omdat het wetenschappelijk onhoudbaar was geworden. De natuurwetenschappen hebben het lijk medisch gezien voor absoluut dood verklaard. De wetenschap heeft het volksgeloof ingehaald.

In de huidige *Codex* uit 1983, het officiële wetboek van de kerk, wordt nog slechts summier gesproken over relieken. Het begrip relik is niet meer gedefinieerd. Ook het vereren van relieken wordt niet expliciet vermeld; in de huidige *Codex* is er wel een hoofdstuk, getiteld "De verering van heiligen, beelden en relieken". Er wordt in dit hoofdstuk echter niet gesproken over de verering, maar alleen over de verplaatsing van relieken.

Het is streng verboden relieken te verkopen en bij verplaatsing is de toestemming van de Apostolische Stoel noodzakelijk. Zonder toestemming is de verplaatsing niet alleen ongeldig maar bovendien strafbaar. Strafbaar is in het kerkelijk recht echter een relatief begrip. Het kerkelijk recht is immers niet gebonden aan het wereldlijke strafrecht. Bekeuringen (sancties) worden dus niet uitgedeeld. In de praktijk blijkt het moeilijk om deze wetten te handhaven. Op veilingen en in de kunsthandel zijn regelmatig reliekhouders mét inhoud te koop. Tekenend voor het feit dat ook het Vaticaan de relikverering niet meer zo belangrijk vond is het gegeven dat Paus Paulus VI (paus van 1963 tot 1978) het ambt van *sacrista* van de paus ophief. Na het overlijden van de laatste *sacrista*, de Nederlandse bisschop Petrus Canisius van Lierde in 1991, werd er geen opvolger meer benoemd. Na 640 jaar en veertig *sacrista's* kwam een einde aan deze officiële titel van de reliekbewaarder van het Vaticaan, een ambt dat traditioneel altijd door een pater augustijn was vervuld. Wel bestaat er nog een zorgtaak voor de pauselijke sacristie en de relieken. Dit werk wordt nog steeds door augustijnen verricht.

Twee gebruiken die wel hebben standgehouden in de dagelijkse geloofspraktijk zijn het gebruik van relieken bij de altaarwijding en bij de heiligdomsvaarten en plechtigheden die gebaseerd zijn op bepaalde oude gebruiken en tradities. Zo worden

Heiligthümer zu Aachen.

45 • Devotieprentje met relieken uit Aken, ca. 1900

in diverse steden en oude bedevaartsoorden heiligdomsvaarten en traditionele reliektioningen gehouden, waarvan de oorsprong vaak ligt in de Middeleeuwen. In Maastricht, Aken (afb. 45), Trier, Keulen enzovoorts houdt men de traditie in ere om in processies en religieuze plechtigheden de relieken aan de gelovigen te tonen. De vraag is echter of hier nog altijd sprake is van het geloof in de getoonde heiligen en in hun voorspraak. Het merendeel beschouwt deze plechtigheden als folklore en is geïnteresseerd in deze nostalgische uitingen van eeuwenlange tradities. Het feestelijke en Bourgondische karakter van deze 'feesten' draagt daar zeker toe bij.

In canon 1237 van de huidige *Codex* wordt wel aandacht besteed aan de oude traditie om relieken van martelaren of heiligen bij te zetten in altaren. Bij de wijding van een altaar worden daarom traditioneel relieken ingemetseld door een kerkelijke hoogwaardigheidsbekleder. Vaak zijn dit relieken van de patroon van de betreffende kerk of plaats. Deze relieken worden in Nederland desgewenst geleverd door een daartoe aangestelde vicaris van het aartsbisdom Utrecht.

Herbegraven?

Voor velen waren de veranderingen in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw reden om voorgoed af te rekenen met de materiële kant van het rijke Roomse leven. Devotionalia, zoals medailles, rozenkransen, bidprenten, heiligenbeelden en relieken werden in grote hoeveelheden verkocht of ondergebracht in kerkelijke verzamelingen en bij religieuze musea.

De relieken blijken daarbij in het voordeel. Zo deponeerde men devotieprenten en oude kerkboeken nog met enige regelmaat in de papierbak en werden gipsen beelden of houten curiosa wel eens begraven. Met relieken ligt dat anders. Vrijwel niemand die bij het opruimen een oud reliekhoudertje tegenkomt heeft de neiging om dit weg te gooien. Het betreft hier immers resten van heiligen of zaligen. Dit geldt zowel voor particulieren als voor kerken en kloosters. De relieken worden daarom nog regelmatig overgedragen aan religieuze musea, bisdommen en kerkelijke archieven. Ook bewaren veel parochies en kloosters hun oude reliekebezit nog in de kluis of een kast, al dan niet op zolder. Daar wachten ze nu op betere tijden. Of moet wellicht worden overwogen om uiteindelijk over te gaan tot een plechtige herbegraving?